

ALFABETITZACIÓ, CULTURA ESCRITA I CLASSES POPULARS A L'ÈPOCA CONTEMPORÀNIA¹

DANIEL PIÑOL ALABART
Universitat de Barcelona

RESUM

Aquest article se centra en l'estudi de la relació de les classes populars amb la cultura escrita a l'època contemporània. Els exemples que s'exposen es refereixen bàsicament a la ciutat de Reus al segle XIX, tot i que també hi ha altres referències. En un primer moment s'estudia l'accés de les classes populars a la cultura escrita a través de l'escola. També hi ha una anàlisi d'alguns àmbits extraacadèmics on hom pot obtenir els mecanismes per accedir a la lectura i l'escriptura. Entre ells s'han escollit les associacions i les presons. Finalment, s'analitzen alguns testimonis escrits de les classes populars.

PARAULES CLAU

Alfabetització, cultura escrita, classes subalternes, època contemporània.

ABSTRACT

This article is a study of the relation between the popular classes and the written culture in the early modern epoch. The examples that are exposed refer basically to Reus's city in the 19th century, though also there are other references. First the study refers to the access of popular classes to the written culture across the school. There is also an analysis of some non academic sites where it was possible to accede to the reading and writing mechanisms. Between them the associations and the jails have been chosen. Finally some written testimonies of the popular classes are analyzed.

KEY WORDS

Literacy, written culture, popular classes, contemporary epoch.

INTRODUCCIÓ

Entre els fenòmens que han marcat la història de la humanitat cal comptar-hi, sense cap mena de dubte, l'escriptura. Des del moment de la seva aparició cap a

1. Aquest text correspon, en gran part, a la conferència pronunciada l'11 de maig de 2004, amb motiu de l'Assemblea General de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Alguns dels exemples exposats són al meu treball «Llegir i escriure entre les classes populars a l'època contemporània: apunts d'història de la cultura escrita a les comarques tarragonines», que forma part d'un projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia (BS02002) i que es pot trobar en el llibre al qual aquest ha donat lloc: Daniel Piñol Alabart (coord.) (2003), *Història dels altres: Exclusió social i marginació a les comarques tarragonines (segles XIII-XX)*, Tarragona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, p. 127-148.

l'any 3500 aC, a la zona de Mesopotàmia, fins als nostres dies, l'escriptura ha esdevingut un instrument necessari per a l'organització, l'administració, i també per fixar la memòria. Però en la major part d'aquest llarg període, l'escriptura ha estat utilitzada exclusivament per unes minories selectes, i se n'ha restringit l'accés a la major part de la població. Malgrat tot, hi ha hagut una lluita constant de les classes subalternes per accedir a la cultura escrita. Els mecanismes que s'han utilitzat en aquesta conquesta de l'alfabet² han estat múltiples i entre ells destaca l'escola, per bé que no és l'únic. Un dels moments clau de l'accés a l'escriptura per part d'una massa més gran de població ha estat el segle XIX, i aquest és el tema que ens ocupa en aquest article. El tractament que en fem s'ubica dins dels nous plantejaments que, al llarg del segle XX, han anat configurant el concepte de paleografia com a història de la cultura escrita, deixant de banda el caràcter tradicional que tenia la ciència paleogràfica com a ciència auxiliar de la història. S'entén, doncs, la paleografia com una història de l'escriptura, que analitza tot el context que envolta l'escriptura i estudia sobretot els usos i la difusió de l'escriptura, la lectura, els llibres, l'escola, els documents quotidians, les memòries escrites... Autors com Armando Petrucci o Attilio Bartoli Langeli han marcat les pautes d'aquesta nova línia de recerca, que té per objectiu estudiar la producció, la difusió, l'ús i la conservació dels objectes escrits, independentment de la seva materialitat i del seu suport, i fer-se preguntes sobre les característiques de les persones que escriuen i els motius que les empenyen a utilitzar l'escriptura. Qui escriu? Per què? Són preguntes fonamentals que encara cal respondre, sobretot per fer sortir a la llum els testimonis d'aquestes classes subalternes i la seva relació amb l'escriptura. És, en definitiva, fer història des de baix, des d'un altre punt de vista, amb l'objectiu de desvetllar el rastre d'aquests altres que poques vegades han estat objecte de la història.³

No és gens fàcil respondre a aquestes qüestions, sobretot si el que pretenem és veure com aquestes classes subalternes escriuen i llegeixen, quins són els mecanismes que han seguit per adquirir els coneixements necessaris per llegir i escriure, o quins testimonis han deixat; i, encara més, l'escola no va ser l'única modalitat d'accés a la cultura escrita en aquesta centúria.

La primera qüestió que es planteja és la del concepte d'*escriptura popular*. La podríem definir com aquella activitat de cultura escrita protagonitzada per les classes subalternes. És l'escriptura del comú de la gent, és a dir, d'aquelles persones adscrites a una classe social mitjana-baixa (barbers, camperols, fusters, forners...); tots ells comparteixen una certa proximitat social i una experiència escolar simi-

2. Manllevo aquestes expressions del títol del llibre d'Antonio CASTILLO GÓMEZ (coord.) (2002), *La conquista del alfabeto: Escritura y clases populares*, Gijón, Trea.

3. Vegeu Eric J. HOBBSAWM (2002), *Sobre la Historia*, Barcelona, Crítica, col·l. «Libros de bolsillo» núm. 87, p. 204-219; concretament, el capítol «Sobre la Historia desde abajo». També, Julián CASANOVA (2003), *La historia social y los historiadores, ¿cientista o princesa?*, Barcelona, Crítica, col·l. «Libro de bolsillo» núm. 89, p. 125-139.

lar.⁴ No són professionals de l'escriptura en cap de les possibilitats que pugui adoptar l'acte d'escriure: l'àmbit oficial administratiu; l'àmbit científicotècnic; l'àmbit de creació literària. Armando Petrucci els anomena semialfabetitzats, és a dir, aquells que no abandonen les pràctiques d'escriptura elemental i que són pròpies de qui no ha superat els nivells més primaris de l'ensenyament de l'escriptura. Són aquells que no han adquirit plena competència en l'ús de l'escriptura i romanen en l'esfera de l'oralitat.⁵

L'ACCÉS A LA CULTURA ESCRITA: L'ESCOLA I L'ALFABETITZACIÓ

Al llarg del segle XIX la base del procés d'alfabetització de masses es va situar en un esforç educatiu que es manifesta en la proliferació d'estructures escolàstiques, tot i que, a la pràctica, els resultats no sempre van ser els que la teoria plantejava. Així es manifestaven grans desigualtats en la distribució geogràfica, però també desigualtats socials i de gènere. Per exemple, a la França revolucionària, la meitat de la població masculina sabia llegir, davant del 30 % de la femenina; a la Gran Bretanya, l'any 1850, eren el 70 % i el 50 % dels homes i les dones, respectivament, els que sabien llegir; a l'Imperi alemany, el 1871, el 88 % de la població ja estava alfabetitzada.⁶ Cal distingir, però, entre zones urbanes i rurals, i també entre països catòlics i protestants per veure els índexs desiguals d'alfabetització.⁷ A l'Espanya del segle XIX i principis del XX hi havia un 56,2 % de població analfabeta, percentatge que durant la Segona República era encara del 32 % entre la població masculina, i superior en la femenina, i que el 1940⁸ s'haurà reduït només al 23,1 %. El 1836, al Baix Camp, d'una població total de 48.465 habitants, només sabia llegir el 17,95 %, i llegir i escriure, únicament, el 14,84 %. A Reus, el mateix any, i amb una població de 25.000 habitants, sabien llegir el 20,13 % (3.682 homes i 1.352 dones), i llegir i escriure, el 19,24 % (3.836 homes i 974 dones), percentatges que s'elevaren lleugerament respecte de les dades generals de la comarca, possiblement pel seu caràcter de zona urbana. Això no obstant, trobem també dades elevades d'alfabetització en poblacions com Alforja (de 2.430 habitants sabien llegir el 27,53 %, i llegir i escriure el 13,84 %), les Irlles (de 17 habitants, sabien llegir el 26,76 %, i llegir i escriure el 21,12 %), Montbrió (de 1.196 habitants, sabien llegir el 38,12 %, i llegir i escriure el 34,36%), la Selva del

4. A. CASTILLO (2002), «De la suscripción a la necesidad de escribir», a A. CASTILLO (COORD.), p. 24-27.

5. ARMANDO PETRUCCI (2000), «Escrituras marginales y escribientes subalternos», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, núm. 7, p. 67-75.

6. MARTIN LYONS (2001), «Los nuevos lectores del siglo XIX: mujeres, niños, obreros», a Guglielmo CAVALLO i Roger CHARTIER (COORD.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Madrid, Taurus, col·l. «Taurus Minor», p. 541.

7. ANTONIO VIÑAO FRAGO (2002), «Del periódico a Internet. Leer y escribir en los siglos XIX y XX», a A. CASTILLO (COORD.), *Historia de la cultura escrita: Del Próximo Oriente Antiguo a la sociedad informatizada*, Gijón, Trea, p. 317-319.

8. MERCEDES VILANOVA RIBAS i XAVIER MORENO JULIÀ (1992), *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, p. 289-291.

Camp (de 3.592 habitants, sabien llegir el 20,99 %, i llegir i escriure el 11,55 %) i Vila-plana (de 780 habitants sabien llegir el 29,74 %, i llegir i escriure el 24,24 %).⁹ A Alforja hi havia dues escoles de nens —una pública i una de privada— i una pública de nenes; a les Irlles, on destaca un percentatge important d'alfabetitzats, no hi havia cap escola; a Montbrió hi havia una escola pública de nens i tres públiques de nenes; a la Selva, una escola de nens i una de nenes, ambdues públiques; a Vilaplana només hi havia una escola de nens, tot i que les dades diuen que dels 780 habitants de la població hi havia 22 dones que sabien llegir, i 2 que sabien llegir i escriure.

Aquest panorama del segle XIX, a grans trets, va anar evolucionant de tal manera que, més endavant, les distàncies entre homes i dones, pel que fa al nombre d'alfabetitzats i alfabetitzades, es van anar escurçant. L'escolarització hi va jugar un paper molt important, tot i que cal tenir en compte que no sempre el nivell d'alfabetització va anar paral·lel a l'escolarització:

El incremento de la escolarización femenina, sobre todo a partir del Sexenio, no se vio reflejado en la evolución del analfabetismo, que mantuvo cifras muy elevadas durante todo el siglo XIX.¹⁰

I, encara més, l'escola no va ser l'única modalitat d'accés a la cultura escrita en aquesta centúria.

A la Constitució de 1813 s'esmentava l'obligatorietat de l'ensenyament, i a la Llei Moyano, del 1857, es feia molt més explícita l'obligació d'anar a l'escola. Aquesta llei va estructurar l'ensenyament en tres graus i va consagrar el principi de gratuïtat relativa: l'escola era gratuïta per als nens els pares dels quals no la podien pagar. Se centralitzaven els programes, els llibres de text, i es delegava en els municipis el finançament de les escoles. El control públic de l'ensenyament es feia evident, i a aquest s'hi va sumar després el control eclesial per disposició de la *lleï Catalina*, de l'any 1868, derogada després de la revolució de setembre.¹¹

Els poders públics, a través de la legislació, pretenien lluitar contra l'analfabetisme amb l'escolarització dels infants, de tal manera que es van anar creant escoles de manera progressiva. A més, el sistema d'ensenyament de les primeres lletres va

9. Pere ANGUERA NOLLA (1983), «Culturització i possibilitat d'accés a la cultura al Baix Camp el 1836», *Universitas Tarraconensis*, núm. 5 (1982-1983), p. 113-119.

10. Extret de Pilar BALLARÍN DOMINGO (1998), *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, Madrid, Síntesis, p. 45. Vegeu també Daniele MARCHESINI (1995), «L'analfabetismo nell'Italia contemporanea (secoli XIX-XX). Prime linee di una ricerca», a Armando PETRUCCI i FRANCISCO M. GIMENO BLAY (ed.), *Escribir y leer en Occidente*, València, Universitat de València, p. 163-182; A. VIÑAO FRAGO (2002), p. 318.

11. J. RUIZ BERRIO (1970), *Política escolar de España en el siglo XIX: 1808-1833*, Madrid, CSIC; Carolina TARAZONA BUENO (2000), «La educación en el proceso de construcción de la sociedad liberal», a Jaume BARRULL PELEGRÍ i Meritxell BOTARGUES PALASÍ, *Història de la cultura: producció cultural i consum social*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 219-233.

canviar enormement respecte dels temps passats. L'aparició de diferents instruments a les escoles per a l'aprenentatge de la lectura i l'escriptura —cartilles de lectura, contes, biografies, llibres de text...— feien de l'escola un lloc no només per aprendre a escriure i llegir —dos processos que sempre s'havien fet per separat i ara es feien en paral·lel—, sinó també per a l'educació en general. Les matèries s'ampliaven, i els nens i les nenes, sempre per separat, aprenien altres coses i s'introduïen en la lectura en silenci, això ja a principis del segle xx; es tractava d'un mètode de lectura comprensiva i interioritzadora d'allò que s'anava aprenent.¹² L'herència educativa que el segle XIX traspassava al segle següent era un puntal per continuar amb les reformes i renovacions de l'ensenyament a Espanya.¹³

Si analitzem casos concrets, i ens centrem ara en les comarques tarragonines, trobem que el 1802, a Reus hi havia sis escoles amb 753 nens, i sis escoles més amb 548 nenes. També hi havia dues escoles de gramàtica; una, dividida en dues classes amb dos mestres, amb quaranta deixebles cada mestre. Les dades apareixen en una enquesta que havia de servir per fer el cens de la població; es preguntava si hi havia universitat, acadèmia, institut..., i es responia que només hi havia una escola de dibuix, sense dotació econòmica per poder ser gratuïta.¹⁴ Veiem que hi havia una separació entre nens i nenes, una tònica general de l'època que es manifestava en molts aspectes, entre els quals destaquen els continguts que havien d'aprendre les unes i els altres, tot i que també s'evidenciava en l'estructura arquitectònica dels edificis escolars.¹⁵ Les nenes aprenien higiene domèstica i «[...] labores propias de su sexo [...],¹⁶ tot i que la mestra també havia de «[...] enseñar a leer, y aún a escribir, a las niñas, si alguna quisiese dedicarse a ello».¹⁷ Es constata també que l'ensenyament de l'escriptura a les nenes era gairebé opcional, i així devia de passar també a les escoles que documentem a Reus al segle XIX. Unes reflexions aparegudes a la revista *La Educanda*, l'any 1862, deien:

12. Antonio VIÑAO FRAGO (1998), «Liberalismo, alfabetización y primeras letras (siglo XIX)», *Bulletin Hispanique*, vol. 100, núm. 2, p. 531-560.

13. Un resum de la situació de l'ensenyament a Espanya al segle XIX es troba a A. VIÑAO FRAGO (2004), *Escuela para todos: Educación y modernidad en la España del siglo XX*, Madrid, Marcial Pons, p. 15-20.

14. Enquesta publicada per Pere ANGUERA NOLLA (ed.) (1985), *Informes sobre l'economia reusenca del segle XIX*, Reus, Cambra de Comerç i Indústria, p. 78-85. Vegeu també els capítols «Entre la reacció i la revolució (1800-1875)» de Pere ANGUERA (2003), *Història General de Reus*, vol. III, *Una societat en ebullició, 1800-1923*, «Entre la reacció i la revolució (1800-1875)», Reus, Ajuntament de Reus, p. 144-145.

15. Elena de ORTUETA (2001), «Discriminación o coeducación: la arquitectura escolar turodense diseñada por Pablo Monguió i Segura», a *Els papers socials de les dones (I)*, Tarragona, Silva, Editorial [ISBN], p. 118 i s.

16. Esther CORTADA I ANDREU (1992), «Ideologia domèstica, higienisme, i currículum femení. L'aportació del Dr. Monlau a una nova assignatura per a nenes», a *XI Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans. Aspectes Físics de l'Educació: Visió Històrica*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 227-245.

17. Pilar BALLARÍN DOMINGO (1994), «De leer a escribir: instrucción y liberación de las mujeres», a *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, Madrid, Al-Mudayna, p. 20.

[...] Después de limitar la lectura y escritura a un ejercicio correcto y fácil, no conviene en la gramática ir más allá de las explicaciones oportunas para conocer la naturaleza de las palabras, las reglas más precisas para distinguirlas y las de una ortografía corriente.¹⁸

Això es constata en la normativa de l'època, però a través d'informes i expedients també s'ha documentat la manca de taules en diverses escoles femenines espanyoles, en què les noies només aprenien a llegir, i no tant a escriure. Per exemple, a Saragossa, un informe de l'any 1852 diu que l'inspector «[...] halló una [escuela] sin mesas; preguntó a la profesora dónde escribían las niñas, y contestó que en ninguna parte, pues era cosa que no la necesitaban por serles más perjudicial que útil».¹⁹

Dades posteriors, de l'any 1859, ens diuen que a Reus hi havia escolaritzats en escoles privades 385 nens, 139 nenes i 80 adults. I a les públiques, l'any 1861, hi anaven un total de 402 alumnes. Del cens de població de 1860, amb 27.257 habitants, 19.841 homes i dones eren analfabets, 686 només sabien llegir, i 6.730 sabien llegir i escriure. Els analfabets eren el 75,3 % de la població, i només el 14,70 % de la població estava alfabetitzada.²⁰ L'any 1877, la població analfabeta de Reus era del 70,5 %, s'havia produït només un mínim descens respecte del cens anterior.²¹ La lluita per la cultura, i per l'accés a l'educació i a la instrucció, havia de continuar, i per tal d'anar solucionant les mancances que hi havia en l'ensenyament a Reus, l'Ajuntament va començar a prendre iniciatives. Segons un informe del 1870 sobre les escoles de Reus, elaborat per la Junta Provincial de Instrucción Pública,²² es poden detectar encara mancances importants, tot i que la situació de l'accés a la cultura escrita havia anat millorant respecte d'aquell primer informe de principis del segle XIX. Les dades globals sobre l'ensenyament a Reus que l'inspector va afegir al final de l'informe deien que a les escoles públiques i semipúbliques de Reus hi anaven 900 alumnes, i uns 1.116 a les escoles privades, amb un total de 2.016 nens d'ambdós sexes que anaven a l'escola. I afegia que la població era de 27.257 habitants, i l'assistència a l'escola d'una proporció d'1 a 13,5. L'informe va servir per veure que l'ensenyament a Reus necessitava millorar en molts aspectes entre els quals s'inclouïen la higiene i la moralitat. També hi va apuntar que «[...] espera que el Ayuntamiento y Junta Local de esta populosa ciudad, trabajarán con verdadero interés por elevar la educación e instrucción a la altura que la actual civilización reclama». Era el pensament de l'època, que feia passar per l'escola la millora de la societat.

18. Citat a P. BALLARÍN (1994), p. 20.

19. Citat a P. BALLARÍN (1998), p. 55 i s.

20. P. ANGUERA (2003), p. 149 i s.

21. Albert ARNAVAT (2000), *Obrers a Reus: Classes populars urbanes sota la restauració (1874-1881)*, Reus, Centre de Lectura de Reus, col·l. «Assaig», núm. 68, p. 43.

22. Arxiu Històric Comarcal de Reus (AHCR), Fons Municipal, «Instrucció pública», 1181-E, 1 de juny de 1870.

Si es fa un repàs ràpid a les incidències detectades en la inspecció feta a les escoles de Reus, anotades a l'esmentat informe, s'hi troba: manca de llibres i de material,²³ una instrucció dolenta en dues escoles de nenes, manca de disciplina en una escola elemental de nens, i manca de mesures higièniques —males olors procedents de les latrines, rajoles que fan caure els nens. De l'escola d'Enric Bages es diu «[...] en el pavimento falta un ladrillo que ocasiona caídas a los niños [...]», i, malgrat tot, és un local ben ventilat. També hi ha una preocupació per l'entrada de llum a les aules, queixa que s'arrossega des d'uns anys abans d'aquest informe de 1870. Així, sobre l'escola del mestre Antoni Vall es diu «[...]se cree necesario se invierta la colocación de los niños porque la luz viene mal, trasladando la tarima del profesor al otro extremo de la sala [...]». Una altra deficiència d'aquesta escola era la manca d'ajudant, i el 1869 el mestre havia formulat una queixa a través d'una carta dirigida a l'Ajuntament. El mestre es lamentava dient que «[...] los niños son muy traviesos y algunos de mala índole, rompiendo los libros y cuanto les viene a mano». Els nens que no anaven a l'escola i vagaven pels carrers trencaven el pany de la porta i molestaven els alumnes que assistien a les classes, tot llençant pedres, fent sorolls i insultant els deixebles. La manca de disciplina es feia constar també a l'informe, així com algunes mancances de material escolar.

A la ciutat de Reus, segons aquest mateix informe, hi havia una escola a la Casa de Beneficència, destinada a nens pobres i dirigida pel mestre Alejandro García, amb una assistència de 70 alumnes. A la mateixa Casa de Beneficència hi havia les Germanes de la Caritat, que atenien 50 nenes pobres. Ambdues escoles benèfiques tenien uns locals amb bones condicions i no hi ha incidències. Les Germanes de la Caritat s'havien instal·lat a Reus l'any 1796, i van crear un mètode d'ensenyament de l'escriptura per a les nenes que ha quedat recollit en un manuscrit guardat a l'Arxiu Històric Comarcal de Reus.²⁴ Entre la documentació que hem localitzat d'aquesta escola de nenes hi ha també una llista de les alumnes que van anar a l'escola a partir de 1797. Les dades que apareixen per cada nena són el nom i els cognoms, l'edat, el nom dels pares, l'ofici del pare, i l'adreça. Les tres primeres nenes tenen el nom precedit del tractament de «Donya». Els seus cognoms són «Bofarull y Mascaró» per a les dues primeres, i «Miró de Guardiola y Bover» per a la tercera. Entre els oficis dels pares hi ha de tot, excepte en aquests tres primers registres en els quals no consta l'ofici. A més de tota aquesta informació, s'apunta també quin tipus d'aprenentatge realitzen les nenes a l'escola: mitja, puntes, cosir i brodar. N'hi ha 185 que fan mitja, 82 que aprenen puntes, 80 que aprenen a cosir, i només 19 que aprenen a brodar (d'aquelles tres primeres *donyas*, una Bofarull aprèn puntes, i l'altra i la Miró apre-

23. De l'escola superior de nens de Rafel Palau, amb 41 nens, es diu «[...] que dicho establecimiento a pesar de carecer de muchos medios materiales para dar la enseñanza, ofrece buenos resultados en todas las asignaturas en que la viva voz del profesor puede suplir la falta de libros que en aquél se nota».

24. AHCR, Fons Municipal, «Beneficència», núm. 693, Escola de la Casa de la Caritat, *Llibre d'Ensenyament de noies*, 1787; i núm. 699, Escola de la Casa de la Caritat, *Ensenyament de noies*, 1796-1813.

nen a brodar). Podem pensar que només aprenien «costura», que és el nom que rebia l'escola en aquells temps, i també en temps ben recents, però és que al final de la llista i després de les signatures corresponents que aixequen acta de l'establiment de l'escola, a 7 de juny de 1797, apareix una nota que diu: «Que mañana a lo más presto que se pueda, se pondrán los alfabetos a las paredes de las clasas para dar principio al leer y escribir».

En el mètode d'ensenyament establert per aquestes religioses, i d'acord amb una ordenança de l'Ajuntament, es diu que a cadascuna de les classes esmentades hi haurà, a més, una mestra religiosa «[...] que enseñe a leer y también a escribir, y todas se aplicarán a la enseñansa de la doctrina christiana e instrucción a toda especie de labores propias de unas niñas bien educadas y no podrán admitirlas hasta que tengan la edad de quatro años cumplidos».

Aquesta ordenança, que marca també quin comportament han de tenir les mares i els pares en el moment d'acompanyar les filles a l'escola, i estableix totes les obligacions pietoses i de devoció —confessar-se i anar a missa—, és del mateix any 1797. Està fixada per l'Ajuntament perquè és el promotor d'aquesta escola, juntament amb els administradors de l'Hospital, lloc on radica la Casa de la Caritat o de Beneficència. I l'Ajuntament de Reus ha vist «[...] la grande necesidad que havia en este numeroso pueblo de una perfecta enseñansa para la educación de las niñas en todas las labores de una muger bien enseñada, junto con el Santo Temor de Dios, Cathesismo y leer y escribir [...]». No totes les noies que van començar aquell 7 de juny van continuar a l'escola. Dues, de setze i vint anys, van deixar l'escola al mes de juliol per vestir l'hàbit de les Filles de la Caritat, i una altra, de quatre anys, va marxar el 26 de juny «[...] per causa que sempre plorava».

Aquesta era una escola benèfica que canalitzava la necessitat que hi havia d'aprendre a llegir i escriure i no només s'ocupava de les noies pobres sinó que també n'hi havia altres que no ho eren tant. Això no obstant, la qüestió econòmica era un problema per a alguns que no podien pagar l'escola. En els pressupostos que presentaven els mestres anualment a la Junta Local d'Instrucció Pública, sempre es preveia una partida de paper per als nens i nenes pobres, i s'hi afegia el nombre de pobres que anaven a cada escola.²⁵ Les autoritats eren conscients d'aquests problemes i van determinar que els nens de pares benestants sí que havien de pagar el material que donava l'escola —paper, instruments per escriure, tinta...—, però que els nens pobres no calia que el paguessin. Alguns mestres consideraven pobres tots els nens o nenes matriculats a les seves classes,²⁶ cosa que les autoritats consideraven un abús per part dels docents, i que el repartiment havia de ser més

25. AHCR, Fons Municipal, «Instrucció pública», 1180-B, 2 de juny de 1868. En aquest cas es tractava de l'Escola d'Antònia Baró, on assistien 70 nenes pobres; el pressupost de paper puja a 1 pesseta i 40 cèntims.

26. N'és un exemple una carta del mestre Manuel Trullàs on diu que considerarà pobres tots els nens que té a l'escola, ja que no porten cap papereta que els acrediti i en digui la condició. AHCR, Fons Municipal, «Instrucció pública», 1180-C, 13 de maig de 1869.

just.²⁷ La Junta Local d'Instrucció Pública havia de saber qui era pobre i qui no ho era per poder determinar qui tenia accés als subsidis escolàstics de gratuïtat del material docent. Els mestres elaboraven unes llistes, amb les dades pertinents, amb la idea que la qüestió econòmica no comportés cap impediment. D'aquesta manera, es va determinar que els fills i les filles de famílies obreres amb jornals eventuals no calia que paguessin material ni retribucions als mestres;²⁸ i més endavant es facilitaria l'accés d'estudiants pobres a nivells més alts de l'educació, com és l'Escola de Comerç instal·lada al Col·legi d'Interns. En aquest centre es van crear dues places, una d'alumne intern i l'altra d'extern, per a estudiants pobres que haguessin obtingut bones qualificacions a les escoles públiques. L'única condició monetària imposada era el pagament de la matrícula i els llibres, cosa que demostra una vegada més l'ambigüïtat a l'hora de considerar pobre un alumne.²⁹

ALTRES FORMES D'ACCÉS A LA CULTURA ESCRITA: LES ASSOCIACIONS I LA PRESÓ

Ja s'ha dit anteriorment que l'accés a la cultura escrita no es feia només a través de l'escola sinó que hi havia altres vies. Una de les que cal tenir en compte és la referida al món associatiu, món que també es relaciona amb els moviments obrers i sindicalistes del moment.³⁰ Així es crearen associacions que tenien un veritable afany culturitzador que es manifestava en múltiples activitats i en diversitat de centres i associacions. Hi havia centres obrers, ateneus,³¹ i les anomenades *Casas del Pueblo* socialistes, centres aquests que van aparèixer sobretot durant els darrers anys del segle XIX i principis del XX. Eren llocs de sociabilitat popular que constituïen també llocs de producció i consum cultural, i es convertien també en una alternativa a l'escola pública.³² Oferien representacions teatrals, vetllades musicals, i instrucció i educació per als seus associats. L'accés a la cultura escrita es feia a través de les biblioteques, sessions de lectura col·lectiva, grups d'esport, conferències i, sobretot, classes nocturnes per a adults i per als fills dels associats, com una resposta clara a la reivindicació dels obrers a tenir dret a la instrucció i la cultura.³³ Coneixem el cas de Riba-roja d'Ebre per al primer terç del se-

27. En una carta, la Junta Local d'Instrucció Pública comunica la resolució a l'Ajuntament. AHCR, Fons Municipal, «Instrucció pública», 1182-B, 15 de maig de 1872.

28. AHCR, Fons Municipal, «Instrucció pública», 5573-B, 16 de novembre de 1899. L'expedient es va tancar el 27 de març de 1903, la qual cosa ens demostra que va ser una negociació llarga.

29. AHCR, Fons Municipal, «Instrucció pública», 1180-T, 19 de setembre de 1900.

30. Jean-Louis GUEREÑA (2000), «Prácticas culturales de las clases populares en la España contemporánea», a J. BARRULL i M. BOTARGUES, *Història de la cultura: producció cultural i consum social*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 467-485; A. ARNAVAT (2000), p. 43; P. ANGUERA (2003), p. 152-154.

31. Vegeu els apartats «Els ateneus» i «Catalunya, terra d'ateneus» de P. ANGUERA (2005), *De les lletres i les arts: Notes d'història cultural*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs, p. 123-128.

32. Francisco de LUÍS MARTÍN (2002), «Alfabetización y prácticas de escritura en los obreros socialistas (1879-1936)», a A. CASTILLO (coord.), p. 92-102 i 107-117.

33. Pere SOLÀ (1998), *Itineraris per la sociabilitat meridional catalana: L'associacionisme i la cultura popular a la demarcació de Tarragona (1868-1964)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, p. 255-263.

gle xx,³⁴ on la Sociedad Recreativa Iris i la Sociedad la Luz del Día acollien representacions teatrals i organitzaven excursions en bé del lleure i l'educació del poble. Altres associacions del poble que tenien un caire més polític que lúdic, el Centro Republicano, a partir de l'any 1904, i el Comité Republicano Federal Socialista, a partir del 1931, aprofitaven les seves biblioteques per a l'adoctrinament de la gent en les idees republicanes del moment. I a Móra d'Ebre³⁵ hi havia la Societat Obrera, que pretenia fomentar la instrucció de la classe obrera amb classes nocturnes, i el Centre Instructiu Democràtic La Democràcia, que tenia una biblioteca per al foment de la lectura.

A la Cooperativa Obrera Tarraconense, el 1921, es realitzaven classes nocturnes com a activitats destinades a l'alfabetització dels obrers, les quals es completaven amb lectures de la premsa cooperativista i conferències diverses.³⁶ La Societat Agrícola de Valls el 1891 tenia una escola, i el 1896 una biblioteca; es pretenia complementar l'escola pública o substituir-la en els casos dels fills dels pagesos socis que no poguessin anar a l'escola de Valls.³⁷ A Vila-rodona, la Societat de Treballadors Agrícoles, fundada l'any 1893, també tenia una escola per a l'educació dels fills dels pagesos de la població, i també per als adults.³⁸ Amb la mateixa finalitat d'instruir la classe obrera es fundaria a Reus, al mes de desembre de 1900, el Patronato Obrero de San José, amb una biblioteca i un bibliotecari que vetllaria per les lectures dels socis.³⁹ Els mateixos objectius tenia el Centro Obrero Instructivo, l'escola del qual va ser clausurada el 1903, tot i que el 1905 encara funcionava de forma il·legal.⁴⁰ A Reus, però, hi havia altres centres que tenien finalitats similars, entre els quals destaca el Centre de Lectura. Es va fundar l'any 1859 amb l'objectiu d'ensenyar i educar les classes populars, i aquesta fita, en paraules d'Albert Arnavat,⁴¹ es va convertir en una preocupació constant. Això no obstant, aquesta tasca no la portava a terme únicament el Centre de Lectura, sinó que hi havia altres societats reusenques, com La Joven Literaria, El Liceo Instructivo i l'Ateneo Artístico y Literario, que desenvolupaven activitats similars en el mateix moment.⁴²

34. Daniel PIÑOL ALABART (2001), «Asociacionismo y escritura en un medio rural: Riba-roja d'Ebre, 1904-1934», a A. CASTILLO GÓMEZ (ed.), *Cultura escrita y clases subalternas: Una mirada española*, Oiartzun, Sendoa, p. 135-153.

35. J. SÁNCHEZ CERVELLÓ i J. SOLÉ ARNAL (1996), *L'associacionisme sociopolític a Móra d'Ebre (1875-1936)*, Flix, CERE.

36. Montserrat DUCH I PLANA (1993), *La Cooperativa Obrera Tarraconense: Consum, treball i lleure a Tarragona (1904-1965)*, Tarragona, Cooperativa Obrera Tarraconense, El Mèdol, p. 93 i s.

37. Antoni GAVALDÀ I TORRENTS (1989), *L'associacionisme agrari a Catalunya. (El model de la Societat Agrícola de Valls: 1888-1988)*, 2 volums, Valls, Centre d'Estudis Vallencs, p. 209-211.

38. Josep M. SANTESMASES I OLLÉ (1996), *El cooperativisme agrari a Vila-rodona (1893-1939): Un exemple de l'estructuració econòmica, social i política en la Catalunya vitivinícola*, Vila-rodona, Centre d'Estudis del Gaià, p. 50 i s.

39. AHCR, Fons Municipal, «Instrucció pública», 4836-4, Estatuts del Patronato del Obrero de San José.

40. AHCR, Fons Municipal, «Instrucció pública», 5573-A, 26 de gener de 1905.

41. A. ARNAVAT (2000), p. 45-46.

42. P. ANGUERA (2003), p. 153.

Els objectius d'aquestes institucions eren vetllar per la instrucció dels obrers i els pagesos, fer possible l'accés a la cultura i l'educació d'aquestes classes subalternes o *gent comuna*, tal com les hem anomenat al començament. L'interès perquè els obrers i els pagesos milloressin la seva situació a través de la cultura escrita, la lectura i l'escriptura, però també de la comptabilitat i de la moral, del lleure i l'esport... es manifesta en tots els estatuts d'aquestes associacions. I es veia com una necessitat que aquestes escoles obreres continuessin existint, al marge de les escoles oficials. Així ho reflecteix el director de l'escola del Centro Obrero Instructivo de Reus quan, el 26 de gener de 1905, va demanar una subvenció per comprar material per a l'escola; el director deia que l'escola era «para poder seguir educando a los hijos del pueblo, para que sean en un día dignos ciudadanos de esta preclara ciudad». Com que l'escola, en teoria, no funcionava, l'Ajuntament no va concedir la subvenció, i d'aquest centre i la seva escola no hi ha cap més notícia.

Un altre instrument perquè les classes populars poguessin accedir a la cultura escrita era la presó.⁴³ La nova llei penal de 1822 va ser el primer document legal que va permetre un lent, però segur, procés de transformació del sistema penal espanyol, en benefici de la millora de les condicions físiques i psíquiques dels presos. Això no obstant, no va ser fins a l'any 1834 que es va ratificar l'Ordenança general de presidis del Regne d'Espanya, en què s'indicava de manera explícita la recomanació de dotar les presons d'escoles de primeres lletres per a l'educació dels adults i dels adolescents que hi pogués haver:

Habiendo acreditado la experiencia la facilidad y prontitud con que los métodos perfeccionados de la enseñanza primaria, y con especialidad por el de don José Mariano Vallejo, aprenden a leer las personas adultas, y convencida yo de que el medio más eficaz para la coacción de los penados consiste en facilitarles la instrucción de que por lo general carecen, es mi voluntad que el director general de presidios, tomando las noticias convenientes, me proponga por vuestro conducto las medidas que estime oportunas para establecer á la mayor brevedad en todos los depósitos y presidios escuelas de primeras letras, en que los confinados de todas clases aprendan á leer, escribir, contar, la doctrina cristiana y un breve resumen de las obligaciones civiles (art. 371, Ordenanza General de Presidios, 1834).⁴⁴

L'increment dels centres educatius a les presons està íntimament relacionat amb el nou concepte d'higiene, que sobrepassava els postulats merament hospitalaris. Pedro Felipe Monlau, catedràtic d'higiene, ho va exposar clarament, «[...] no se ol-

43. Sobre aquesta qüestió, vegeu Elena de ORTUETA i Daniel PIÑOL ALABART (2005), «Arquitectura carcelaria y cultura escrita: la alfabetización en los centros penitenciarios de la provincia de Tarragona (1834-1923)», a ANTONIO CASTILLO i VERÓNICA SIERRA (ed.), *Letras bajo sospecha. Escritura y lectura en centros de internamiento*, Gijón, Trea, p. 77-106 (VII Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita, Alcalá de Henares, 2003).

44. Extret de Marcelo MARTÍNEZ ALCUBILLA (ed.) (1887), *Diccionario de la Administración española: Compilación de la novísima legislación de España Peninsular y Ultramarina en todos los ramos de la Administración pública*. Madrid, J. López Camacho Impresor, vol. VIII, p. 4-120.

vide que las cárceles y los presidios han de ser verdaderos hospitales morales». ⁴⁵ La reforma de les presons estava encaminada a la higiene mental, és a dir, a convertir els presoners en éssers socials, aptes per viure en societat. Una de les millors vies per aconseguir-ho eren la moralització i el control mental, que en un primer moment es van posar en mans del capellà de la presó, però progressivament la formació moral es va anar substituint per una formació de cultura bàsica.

En un primer moment no importava que els presos sabessin llegir o escriure. Sí que es buscava la seva força física, que s'aprofitava com a força de treball en obres públiques —pedreres, construcció del ferrocarril— o en la neteja pública —de carrers, clavegueres, o trasllat de la brossa—; en aquest sentit, en els inventaris i en les factures de compra de la presó de Reus apareixen de manera continuada importants quantitats d'escombres amb relació als presos que hi havia. El pres havia de ser conscient de la seva culpa i que era necessari redimir-la, cosa fàcil si hi havia una bona educació moral, canalitzada a través dels sermons i les catequesis dels capellans de la presó, veritables artífexs de la reinserció social dels presos.

En l'àmbit estatal, sobretot a Madrid, el darrer terç del segle XIX dóna fruits importants; el reglament interior de la presó de dones d'Alcalá de Henares (Reial ordre 31.1.1882), el patronat per establir un asil de correcció paternal a Madrid (Llei 4.1.1883) i el reglament provisional per al règim interior de la presó cel·lular de Madrid (Reial ordre 8.10.1883) són bones mostres de l'evolució i la importància de la instrucció i el treball pràctic dels presoners. Malgrat tot no hi havia encara un mètode d'instrucció ni una unitat en el programa de les matèries, tot i que s'havien iniciat treballs d'alfabetització de presos a les presons masculines de Cartagena, de San Miguel de los Reyes i Saragossa. En una circular de l'any 1885 es començava a plantejar un programa que preveia la lectura, l'escriptura, la religió, la moral, la gramàtica, l'aritmètica, la geografia i història, la geometria, el dibuix, l'agricultura, les ciències físiques i naturals. ⁴⁶

L'ensenyament de les dones es reduïa a la proposta d'Alcalá de Henares, on es potenciava el coneixement de *las labores propias de su sexo*, ⁴⁷ en detriment de les nocions d'agricultura, ciències físiques i naturals.

45. Pedro Felipe MONLAU (1871), *Elementos de higiene pública o arte de conservar la salud de los pueblos*, Madrid, Moya y Plaza, Libreros del Ministerio de Fomento, p. 520.

46. Els continguts de lectura que s'hi especificaven eren: «Sección 1.ª Conocimiento de las letras y silabas.- 2.ª Lectura de palabras y frases.- 3.ª Lectura corriente de prosa en impresos.- 4.ª Lectura corriente de manuscritos.- 5.ª Lectura del verso en ambos caracteres.- 6.ª Ampliación de lo expuesto con nociones de Ontología, Etimología y conocimiento de caracteres antiguos y de adorno. Pel que fa a l'escriptura: Sección 1.ª Posición del cuerpo y modo de tomar la pluma.- 2.ª Trazos de las letras, incluso las radiales.- 3.ª Formación de los alfabetos minúsculo y mayúsculo, carácter español.- 4.ª Copia de las palabras en papel cuadrículado.- 5.ª Copia de muestras de letra española en papel de dos líneas.- 7.ª [sic] Principios al dictado.- 8.ª Escritura corriente al dictado.- 9.ª Redacción de documentos y escritos comunes.- 10.ª Caligrafía y letras de adorno» (circular de l'1 de febrer de 1885).

47. Elena de ORTUETA (2001), p. 115-138.

L'ensenyament i el taller eren les dues eines emprades per «[...] inclinar el ánimo del penado hácia las ideas regeneradoras de su estado moral».⁴⁸ Per això, a finals de febrer de 1885, un cop estava ja organitzat l'ensenyament, es va elaborar un reglament de treball per als tallers de les presons; es facilitava la creació de tallers lliures explotats directament pels mateixos presoners. La producció era lliure i els beneficis es repartien entre els presos i l'administració de la presó.

A la província de Tarragona destaca el cas de l'escola de la presó de Reus, la creació de la qual es va començar ja a plantejar el 1873, però es desestimà el projecte momentàniament.⁴⁹ Anys més tard, l'escola estava dotada amb tot el material necessari per a l'aprenentatge de l'escriptura —ortografies, plec de paper, plomes, pissarretes, manuals d'escriptura...—, la lectura —cartells manuscrits, llibres diversos...—, i la formació general —aritmètiques, dinou cartilles de la constitució, trenta nou cartilles agràries, nocions de comerç, divuit *juanitos*...⁵⁰

L'escola però va durar poc; el 1889 es va començar a parlar de la seva possible supressió, bàsicament per la nova organització judicial que convertia la presó local únicament en lloc destinat a presos de pas i al penats del partit judicial. La població penal quedava, d'aquesta manera, reduïda a uns cinc o sis presos. Els motius que justificaven la supressió d'aquesta escola era la manca de rendibilitat i els pocs dies que passaven els presos a les seves dependències, de manera que no hi havia temps suficient per impartir una instrucció. Es va suprimir definitivament el 1891, i al cap d'un temps, Salvador Roca, prevere coadjutor de la parròquia de Sant Joan de Reus, s'oferia a ensenyar els presos de manera gratuïta. En la instància amb què es dirigia a l'Ajuntament deia:

[...] por motivo de economías se suprimió desde hace algún tiempo la enseñanza primaria de los pobres presos de la Cárcel de esta ilustrada ciudad; amante como el que más de la verdadera ilustración de las clases humildes, sobre todo de las más desgraciadas, y deseando participar de las bendiciones que prometió el Redentor a los que ejercieran la caridad con sus semejantes cuando dirá: «Venid, benditos de mi Padre...», porque estaba preso y me visitásteis, se cree con capacidad y ánimo suficiente para encargarse, con la ayuda de Dios, de la suprimida escuela de dicho establecimiento, gratuitamente y sin otra recompensa que la del cielo.⁵¹

El prevere demanava només que s'habilités un local per a l'escola, la qual cosa indica que no hi havia el lloc adequat —possiblement s'ensenyava al passadís cen-

48. M. MARTÍNEZ ALCUBILLA (1885), *Boletín Jurídico Administrativo: Anuario de la Legislación y Jurisprudencia. Anuario 1885*, Madrid, Arco de Santa María, p. 185-190.

49. Joan VERNET BORRÀS (2002), *Anar a escola i a soldat a Reus i al Baix Camp durant el Sexenni Democràtic (1868-1874)*, Reus, Centre de Lectura, p. 57.

50. Ho sabem per una carta de l'alcaid, de 29 de gener de 1887. AHCR, Fons Municipal, «Instrucció pública», núm. 1180-O. Uns dies abans, el 24, la Casa de la Caritat tramet una carta similar a l'Ajuntament en què especifica l'entrega de material docent a l'escola.

51. AHCR, Fons Municipal, «Instrucció pública», núm. 5772, 1 de maig de 1902.

tral de la presó, o a la capella, segons es dedueix de la documentació (inventaris, plànols...). En aquest lloc hi havia d'haver, sobretot, una creu, i el material necessari per a l'ensenyament de la lectura i l'escriptura, de la moral i la religió, de la urbanitat, la gramàtica, l'aritmètica i la geografia, amb un horari d'hora i mitja de classe diària. Els presos ja instruits només rebrien formació moral i religiosa. La instància continua fent referències a la necessitat que hi ha d'educar i il·lustrar degudament les classes més desvalgudes i infortunades de la societat. Però la petició del capellà es va desestimar perquè es tractava d'una escola de partit, i les despeses no eren únicament materials.

ELS TESTIMONIS ESCRITS DE LA GENT COMUNA

Aquest és el panorama d'accés a la cultura escrita que tenia el comú de la gent al llarg del segle XIX, amb els mecanismes que hem descrit. Però ens falta saber encara quins testimonis ha deixat aquesta gent. Sabem com aprenien a llegir i escriure, però no què escrivien en la vida de cada dia, com i quan utilitzaven l'escriptura.

D'entrada toquem amb un problema generalitzat, que és que pràcticament no es troba documentació d'aquest tipus als arxius, cosa que moltes vegades convertim en motiu de queixa...⁵² És veritat, tot i que parcialment, que les classes subalternes dedicaven molt temps a la subsistència i al manteniment del propi grup familiar, i no tenien gaire temps per invertir a deixar testimoni escrit del seu pas per la vida. No tenien temps de reproduir la seva memòria. Però això no vol dir que no hi hagi testimonis escrits.

Si es busca pels arxius familiars de qualsevol casa podem localitzar, sobretot, cartes, i també rebuts, notes, diaris personals, fotografies... Són documents testimoni de les relacions dels membres del grup familiar entre ells o entre altres famílies. En algun cas documents que deixen constància d'una acció, anotacions de fets familiars...⁵³

Les cartes ocupen el primer lloc entre les mostres d'expressió escrita de la gent.⁵⁴ Serveixen per fer peticions, per mantenir els lligams familiars, per comunicar notícies relacionades amb la gestió d'affers econòmics, com poden ser les cartes dels masovers que es dirigeixen als amos per comunicar com han anat les collites o quines incidències hi ha hagut a les terres. És el cas de les cartes que trobem a l'arxiu de la família Moragas de Valls, en les quals desfilen les collites de patates, garrofes,

52. Sobre les fonts per fer història *des de baix*, vegeu Eric J. HOBBSAWM (2002), p. 208 i s.

53. Antonio CASTILLO (2001), «Tras la huella escrita de la gente común», a A. CASTILLO (ed.), p. 9-16.

54. Carmen RUBALCABA PÉREZ (2002), «La inaccesible distinción. La imagen de la escritura epistolar en las clases populares», a Carlos SÁEZ i Antonio CASTILLO (ed.), *La correspondencia en la Historia: Modelos y prácticas de la escritura epistolar. Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Cultura Escrita*, vol. I, Madrid, Calambur, p. 393-418.

préssecs, vi... També els transports, seda...⁵⁵ O les cartes dels obrers italians enviades als seus patrons durant els primers anys del segle xx.⁵⁶ D'aquesta manera, els obrers s'apropien d'un instrument de comunicació que, en principi, és aliè al seu ambient social però que esdevé necessari per a les relacions laborals dins de les fàbriques.

Hi ha cartes dels immigrants a Amèrica,⁵⁷ cartes dels soldats des dels fronts destinades a la família o a les padrines de guerra,⁵⁸ cartes des de la presó, com una forma de sortir més enllà de les reixes i comunicar-se amb el món exterior o dirigides als presos...⁵⁹ Són testimonis valuosos que demostren de quina manera persones que habitualment no utilitzen l'escriptura es veuen en la necessitat de fer-la servir per diverses circumstàncies. I s'expressen a través de les cartes, que, en alguns casos, no són autògrafes, sinó que els interessats han de demanar a algú altre que els les escrigui perquè ells són analfabets.

També coneixem llibres o llibretes de família, d'entre els segles xvi-xviii,⁶⁰ de l'àmbit català, que han estat estudiats, però també en trobaríem de posteriors. Diaris personals escrits en la intimitat, llibres de memòries familiars, molt coneguts els de la Itàlia baixa medieval; o diaris de presó,⁶¹ pintades a les parets i grafitis a les cel·les,⁶² escrits sobre la pròpia pell o en qualsevol altre suport per rudimentari que sigui, ja que l'escriptura en reclusió es converteix en un acte de resistència, de memòria i de

55. Daniel PIÑOL ALABART (2002), «La correspondencia de la familia Moragas (Valls, s. XIX)», a C. SÁEZ i A. CASTILLO (ed.), p. 349-359.

56. Augusta MOLINARI (2000), *Le lettere al padrone: Lavoro e culture operaie all'Ansaldo nel primo Novecento*, Milà, Francoangeli.

57. Antonio GIBELLI (2002), «Emigrantes y soldados. La escritura como práctica de masas en los siglos XIX y XX», a A. CASTILLO (coord.), p. 189-223; Martyn LYONS (2002), «Los soldados franceses y su correspondencia. Hacia una historia de las prácticas de la cultura escrita en la Primera Guerra Mundial», a A. CASTILLO (coord.), p. 225-245; Miguel Ángel VARGAS (2002), «Comunicación epistolar entre trabajadores emigrantes y sus familias», a A. CASTILLO (coord.), p. 247-263.

58. Augusta MOLINARI (1998), *La buona signora e i poveri soldati: Lettere a una madrina di guerra (1915-1918)*, Torí, Scriptorium; Mary NASH (1999), *Rojas: Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*, Madrid, Taurus, p. 175-177.

59. Com a exemple d'aquest tipus de correspondència, serveixi, tot i que s'escapa dels paràmetres cronològics d'aquest article, un treball sobre el franquisme: Verónica SIERRA BLAS (2003), «Al otro lado de las rejas. Correspondencia a los presos del Centro Penitenciario de El Dueso (Santander, 1936)», a Antonio CASTILLO i Feliciano MONTERO (coord.), *Franquismo y memoria popular: Escrituras, voces y representaciones*, Madrid, Siete Mares, p. 55-97. Vegeu, també, Fabio CAFFARENA (2005), «Condenados a escribir. Cartas y recuerdos del establecimientos penitenciario de Finale Ligure (1864-1965)», a A. CASTILLO i Verónica SIERRA (ed.), p. 107-133.

60. Xavier TORRES (2000), *Els llibres de família de pagès (segles XVI-XVIII): Memòries de pagès, memòries de mas*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines.

61. Quinto ANTONELLI (2005), «Escrituras extremas. Los diarios de los prisioneros de guerra», a A. CASTILLO i V. SIERRA (ed.), p. 147-163.

62. Lelia GÁNDARA (2005), «Voces en cautiverio. Un estudio discursivo del graffiti carcelario», a A. CASTILLO i V. SIERRA (ed.), p. 237-255.

supervivència.⁶³ En alguns d'aquests diaris i escrits, que a vegades no passen de ser unes notes fetes de qualsevol manera, es fan reflexions i s'expliquen vivències, o experiències com la d'aquell nen que explica com va aprendre a escriure:

Un dels vells em va donar com a model un alfabet traçat amb una escriptura tremolosa. Jo vaig prendre un tros de vidre i, col·locant-lo al damunt del model, anava traçant les línies que es transparentaven. Repetint aquell exercici, vaig adquirir ràpidament certa facilitat per a escriure malament.⁶⁴

O la d'aquella pastoreta italiana que diu:

Una vella tabaquera que el meu pare ja no utilitzava va ser el meu primer tinter; un petit amic, que feia de mestre, em va regalar una ploma, una mica de tinta i reversos de cartes recollides a la hisenda, que en aquell moment em van servir de llibre. Animada per la meua afeció als versos que llegia, vaig començar a escriure les primeres lletres. Recolzava sobre la finestra una targeta impresa amb motiu d'una primera missa o d'un casament, posava sobre ella un full i escrivia arduosament, ajudada per la llum del dia, allò que havia llegit i rellegit tantes vegades durant la nit.⁶⁵

Als arxius públics podem localitzar nombroses mostres de la relació de la població amb l'Administració.⁶⁶ D'una banda, hi ha tota la documentació oficial que ens manifesta els mecanismes que existien per a l'alfabetització i l'accés a la cultura escrita per part de les classes populars. Però, de l'altra, també hi ha documents escrits directament per la gent comuna, sobretot del moment en què aquesta gent s'ha de dirigir a l'Administració per sol·licitar algun servei o formular alguna petició. Per al cas que coneixem més bé, el de Reus, trobem les nombroses sol·licituds de connexió d'aigua que s'havien de presentar per escrit a l'Ajuntament. Les autoritats municipals, un cop vistes les instàncies dels sol·licitants, es pronunciaven a favor o denegaven la petició. De sol·licituds n'hi ha moltes al llarg del segle XIX, i en la seva gran majoria pertanyen a persones que pel tipus de lletra que utilitzen demostren un

63. Antonio CASTILLO (2003), «Escribir para no morir. La escritura en las cárceles franquistas», a A. CASTILLO i F. MONTERO (COORD.), *Franquismo y memoria popular: Escrituras, voces y representaciones*, Madrid, Siete Mares, p. 17-53; Philippe ARTIÈRES (2005) «La prisión de finales del siglo XIX: una máquina grafómana», a A. CASTILLO i V. SIERRA (ED.), p. 135-146.

64. Fragment de text biogràfic (V. JAMEREY-DUVAL (1981), *Mémoires: Enfance et éducation d'un paysan au XVIIIe siècle*, p. 221) reproduït a Marina ROGGERO (2002), «La escritura de los grupos populares en la Italia del Antiguo Régimen», a A. CASTILLO (COORD.), p. 76.

65. Fragment de text biogràfic (A. VERONESE (1973), *Notizie della sua vita scritte da lei medesima: Rime scelte*, p. 69) reproduït a Marina ROGGERO (2002), «La escritura de los grupos populares en la Italia del Antiguo Régimen», a A. CASTILLO (COORD.), p. 76.

66. Vegeu l'apartat «Para la historia del alfabetismo y de la cultura escrita: métodos, materiales y problemas» d'Armando Petrucci (1999), *Alfabetismo, escritura, sociedad*, Barcelona, Gedisa, col·l. «Lea», núm. 14, p. 29-30.

ús habitual de l'escriptura. És a partir de 1891 que augmenta en gran manera el nombre de sol·licituds perquè a Reus ja hi ha aigua corrent. I aquestes instàncies estan escrites per tot tipus de persones, entre les quals n'hi ha de semialfabetitzades, poc familiaritzades amb l'ús de l'escriptura.⁶⁷

És més habitual localitzar sol·licituds de persones semialfabetitzades en la documentació relacionada amb la beneficència, que és on es manifesta més clarament la necessitat d'escriure que tenen aquestes persones. Hi ha instàncies formulades per vídues de guerra, com les de l'any 1876, la majoria de soldats morts en els fets de l'Albiol o de la Selva en el decurs de la guerra carlina. També hi ha familiars de soldats presos o que van caure ferits en l'esmentada batalla. Demanen que se'ls inclogui en la llista per beneficiar-se del repartiment de caritats que es farà amb motiu de les festes de la Pau, que celebren la fi de la Guerra Civil.⁶⁸ Aquestes instàncies, que tenen el format oficial, permeten veure molt bé els diferents aspectes i situacions relacionats amb l'ús de l'escriptura per part d'aquestes classes subalternes, i el que destaca en primer lloc són els drames familiars i les situacions desesperants, manifestats en algunes de les frases que apareixen en les instàncies.

També segueixen el format oficial les sol·licituds d'ingrés a la Casa de Caritat, que en alguns casos encara són més dramàtiques que les anteriors. A vegades es fa a títol personal, i en d'altres ocasions són pares que ho demanen per als seus fills. Trobem instàncies de sol·licitud d'ingrés a la Casa de Caritat entre els anys 1857 i 1861,⁶⁹ un conjunt d'instàncies similar per al període 1891-1918,⁷⁰ i encara un altre per als anys 1891-1896.⁷¹ L'estructura és sempre la mateixa, tot i que cal destacar que els dos darrers lligalls citats inclouen les instàncies en un expedient administratiu. En aquests expedients, els quals reflecteixen el tràmit administratiu de l'ingrés, hi ha les instàncies dels interessats però també tots els certificats necessaris que aporten diferents persones per demostrar la situació de pobresa dels sol·licitants. Entre els que certifiquen hi ha el rector de la parròquia de Sant Pere, que adjunta els corresponents certificats de baptisme, i també els alcaldes de barri. De certificats, se'n troben ja entre els anys 1857-1861, tot i que de forma esporàdica, i també de separats de la sol·licitud formant conjunts independents. A banda del rector, que la seva condició de persona lletrada ens fa deixar-lo de costat, cal analitzar els documents expedits per alguns alcaldes de barri que demostren com també ells són persones poc habituades a escriure. Serveixi com a exemple aquest text:

67. AHCR, Fons Municipal, 3354 i 3433, anys 1891 i 1900-1909, expedients de sol·licitud de connexió a la xarxa pública d'aigües.

68. AHCR, Fons Municipal, «Beneficència», 1840, any 1876, instàncies de vídues, orfes i ferits en què supliquen que se'ls inclogui en les almoines de les festes de la Pau.

69. AHCR, Fons Municipal, «Beneficència», 715, anys 1857-1861, sol·licituds d'ingrés a la Casa de Caritat.

70. AHCR, Fons Municipal, «Beneficència», 5571-A, anys 1891-1918, Casa de Caritat.

71. AHCR, Fons Municipal, «Beneficència», 722, anys 1891-1896, Casa de Caritat.

El infrascrito Alcalde de Barrio 2º certifico como Bárbara Ballduví, yca de Reus, es pobra de senumnidat, posea ninguna clasa de bienes. Reus, 10 de marso, 1857. Jaima Casas.⁷²

Aquesta documentació ens demostra com els ciutadans es dirigeixen a l'Administració a través d'un formulari oficial preestablert. Tal vegada desconeixen el formulari oficial i el format del document, però intenten fer-ho correctament. També es veu molt clarament que els que exposen i sol·liciten demostren un cert sentiment d'inferioritat vers l'Administració, a la qual s'adrecen amb frases com ara: «Gracia que por ser de justicia espera merecer de la notoria rectitud de vuestra excelencia»; «[...] a su señoría ilustrísima con el mayor respeto espone [...]»; «Gracia que no duda alcanzar de los bondadosos corazones de sus señorías, cuyas vidas guarde Dios muchos años por el bien de sus habitantes». Amb frases com aquestes, els suplicants pretenen moure els cors de les autoritats i aconseguir el que demanen.

No tots els que fan una sol·licitud escriuen de pròpia mà el document que presenten. En el cas de la Casa de Caritat, es pot afirmar que és en la seva totalitat. La fórmula «De mano agena» es veu clarament que era molt utilitzada; qui feia la petició era qui signava, però el que la redactava era un altre, i això es veu per la diferència que hi ha entre la grafia del text i la de la signatura, que és molt clara. En alguna altra instància es diu encara més explícitament «Por la interesada, que no sabe escribir y a su ruego»; «Por la recurrente»; «Por los interesados, que dicen no saber escribir a sus ruegos»; «Por mi hermana política Francisca Carreras», casos tots ells en què la persona que escriu signa també el document. Estem, doncs, al davant d'una *escriptura delegada*, gràcies a la qual les classes populars poden respondre a les pautes imposades per l'Administració.⁷³ Això és un fenomen molt estès, segons Petrucci, entre les societats imperfectament alfabetitzades i que tenen necessitat de l'escriptura en diferents àmbits de la vida. Tot i saber llegir i escriure, quan volen dirigir-se a les esferes de poder, ho fan a través d'escrius elaborats per terceres persones, segurament perquè no es cometin deficiències i perquè el document provoqui l'efecte que es desitja, que no és altre que el d'obtenir algun favor.

Com a exemple, aquesta instància en què se sol·licita l'ingrés a la Casa de Caritat, un document que ens demostra una situació familiar límit i l'ús de l'escriptura delegada:

Ilustre Señor Alcalde Corregidor, como presidente de la Junta de Beneficiencia. Juan Galdá y Llorens, jornalero vecino de esta ciudad, a usted atentamente expone: que tiene dos hijos llamados Juan y Francisco Galdá, aquél de nueve años y éste de siete, y como hayan quedado sin madre por haber fallecido en primero de setiembre último y ser el esponente pobre de solemnidad en razón de tener que mantenerse con su familia del escaso producto de su jor-

72. AHCR, Fons Municipal, «Beneficència», 965, correspondència dirigida a la Casa de Caritat.

73. Vegeu l'apartat «Escribir para otros» de l'autor Armando PETRUCCI (1999), *Alfabetismo, escritura, sociedad*, Barcelona, Gedisa, col·l. «Lea», núm. 14, p. 105-116.

nal como es público y notorio. Por lo mismo a Vuestra Señoría suplica que, previos los informes que tenga a bien tomar, en confirmación de esta verdad, y hecho cargo de tan precaria situación, se sirva Vuestra Señoría, providencias que los espresados sus dos hijos tengan entrada en la Casa de Caridad de esta población, con lo que se podrá evitar que aquellos que se le estravien o perezcan de necesidad, toda vez que el recurrente no puede mantenerlos en el estado infeliz en que se encuentra: gracia que espera merecer de su acreditada filantropía. Reus, veinte y siete de abril de mil ochocientos cincuenta y siete. Por no saber de firmar el susodicho Juan Gavaldá, de su voluntad y en su presencia, lo verifica el infrascrito Fernando Perelló [...].⁷⁴

Com a testimonis d'escriptura popular o de les classes subalternes volem destacar també els de totes aquelles persones que realitzaven alguna tasca per a l'Administració: com ara fusters, tapissers, paletes..., o el dels fontaners que controlaven les canonades d'aigua, el dels paletes que arreglaven els carrers o feien alguna obra pública... Existeixen referències al treball dels minadors que revisaven periòdicament les mines d'aigua per tal d'efectuar posteriorment tasques de manteniment, reparacions i neteges;⁷⁵ després, els minadors confeccionaven uns informes⁷⁶ que presentaven a l'ajuntament amb l'objectiu de dur a terme les obres necessàries o prendre mesures en contra de robaments d'aigua, de malversacions o de contaminació.⁷⁷ Els albarans descriuen les obres desenvolupades, els materials gastats, i s'hi pot veure molt bé com aquesta gent, que no està acostumada a escriure, que no utilitza l'escriptura de forma habitual, ha traçat, a vegades amb dificultat, a més de la signatura, els conceptes i les quantitats. D'albarans en trobem al llarg del segle XIX, però també n'hi ha molts de segles anteriors; la sèrie s'inicia a finals del segle XV i es troba dins la documentació de la Comunitat de Preveres de Reus.⁷⁸ Entre els albarans del dinou apareixen diferents persones amb diversos oficis: el vidrier Josep Molas, que instal·la vidres a l'església; el campaner Josep Vergès, que passa mensualment les minuts al senyor prior; l'argenter Josep Bertran, encarregat de les reparacions dels objectes litúrgics; el sagristà Franciscó Samorra, encarregat de parar i desparar l'al-

74. AHCR, Fons Municipal, «Beneficència», 715, Casa de Caritat, sol·licitud de 27 d'abril de 1858.

75. AHCR, Fons Municipal, 1255-C, any 1845, pagaments efectuats a Joan Cases, minador, pel manteniment i neteja de la mina de Monterols i de la de l'Aigua Nova; AHCR, Fons Municipal, 3393-B, anys 1892-1923, llibre d'anotacions dels treballs de Josep Nolla i Antoni Ciré. Aquestes dues persones eren les encarregades de revisar els comptadors d'aigua i efectuar les reparacions convenients, i ho deixaven tot anotat en aquest llibre, el qual es complementa amb uns comunicats setmanals en què enregistren les reparacions de la xarxa d'aigua potable de la ciutat.

76. N'és una mostra aquesta «Relación de los minadores Juan Estivill, José Balañá y Ramon Marca, en que practicada inspección de la mina llamada de Gavaldá, hallaron que los tintoreros Gabriel Trullas y otro que habita la casa del lado, vierten en dicha mina las aguas sucias de sus tintorerías con lo cual causan perjuicio al dueño de la misma. Asimismo observaron que Ramón Simó, de Poboleda, ha abierto un pozo sobre dicha mina, en el cercado que tiene inmediato al Camino de Riudoms que riega del agua que extrahe por otro pozo», AHCR, Fons Municipal, 204, núm. 89, any 1826.

77. Declaració dels minadors per robament d'aigua a la mina de l'Aigua Nova. AHCR, Fons Municipal, 204, núm. 92, any 1838.

78. AHCR, Comunitat de Preveres de Reus, albarans.

tar; l'organista Nicolàs Blasco... I també hi ha dones que, periòdicament, realitzen algun ofici a la parròquia. Per exemple, Antònia Boada, que al mes de març de 1831 ja redacta els seus propis albarans per a la fabricació de les hòsties que es consagren a les misses de l'església de Sant Pere. Són albarans escrits per ella mateixa i hom pot copsar l'evolució de la seva escriptura, que, progressivament, al llarg dels vuit anys següents que en redactarà, augmenta la seva qualitat. Només en algun cas molt concret es pot veure perfectament com Antònia Boada només ha signat l'albarà i que ha delegat la redacció a una altra persona. Tots aquests petits documents ens posen de manifest la necessitat que tenien aquestes persones d'utilitzar l'escriptura i la manera com ho feien, a vegades delegant aquesta acció. Molts dels albarans als quals ens hem referit són autògrafs, però també n'hi ha d'altres que són exemples d'escriptura delegada, amb l'ús de les fórmules descrites que indiquen aquest fet.

Les característiques de l'escriptura d'aquestes persones que no utilitzen l'escriptura habitualment, de persones que qualifiquem de semialfabetitzades, són, per exemple, l'absència bastant general d'un traç continu entre les lletres, que s'escriuen de manera individualitzada, sense cap mena de lligadura. Normalment, utilitzen un mòdul gran i s'aprecia molt bé la incapacitat que tenen de respectar un *pautat mental* i seguir una línia regular i recta. El traç és insegur, no s'utilitzen majúscules i minúscules de forma regularitzada, i les incorreccions gramaticals són ben abundants. En el cas de catalanoparlants que escriuen en castellà, és molt corrent trobar *catalanismes*, paraules mal traduïdes i sons fonètics que es traslladen des de l'oralitat al paper, com és el cas sobretot de l'ús de la *s* per la *z*.